

حیدر دین و داد
شرح گزیده علی نامه ربیع

دکتر جواد جنگی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۷	مقدمه
۸	حماسه دینی
۹	علی نامه: نخستین حماسه دینی
۱۱	انگیزه‌ی سرودن منظومه
۱۲	درباره گزیده حاضر
۱۵	بخش اول:
۱۳	روایت خلافت امام علی (ع) و جنگ جمل و صفین
۱۳	احوال خلافت پس از پیامبر (ص)
۳۰	رفتن جماعت نزد حضرت علی (ع) و بیعت با ایشان
۳۷	به مسجد رفتن علی (ع)
۴۲	اولین خطبه‌ی علی (ع) پس از خلافت و یادآوری واقعه غدیر خم
۵۱	فته آغاز کردن عبدالله عامری و آغاز جنگ جمل
۵۹	رفتن اصحاب جمل به مکه و پیوستن عایشه به آنها
۶۶	آگاهی یافتن علی (ع) از قصد اصحاب جمل و آمادگی برای جنگ
۶۸	آغاز جنگ از سوی اصحاب جمل
۷۱	شکست و عقب‌نشینی سپاه جمل
۷۹	رفتن علی (ع) به بصره و بازگرداندن غنائم جنگی به وارثان سپاه جمل
۸۱	خطبه‌ی پایان جنگ جمل و سخن گفتن شاعر از خود و شعرش
۸۳	خطبه‌ی آغاز جنگ صفین
۸۴	خون‌خواهی عثمان و انگیزه معاویه برای جنگ با علی (ع)
۸۷	نامه فرستادن معاویه به اطراف برای یاری گرفتن در خون‌خواهی عثمان
۹۳	پیوستن عمرو بن عاص به معاویه و وزارت یافتن او
۹۸	سپاه آراستن دو لشکر برای جنگ
۱۰۵	رزم مالک و فضل و شکست شامیان
۱۱۶	بار دیگر لشکر آراستن دو سپاه

۱۲۵.....	رزم عمرو عاص با علی (ع) و رسوایی عمرو.....
۱۳۴.....	پیشنهاد ترک جنگ از سوی معاویه و حجت آوردن عمرو عاص و ابن عباس.....
۱۴۳.....	عزم معاویه بر حيله و پیشنهاد دروغین صلح.....
۱۴۷.....	قرآن بر نیزه کردن شامیان به امر معاویه.....
۱۵۳.....	پیشنهاد حکمت از سوی معاویه.....
۱۵۷.....	خلع علی (ع) از خلافت به حکمت ابوموسی.....
۱۶۲.....	اعلام حکم حکمین، خلع علی (ع) از خلافت و آشوب در مسجد.....
۱۷۳.....	صف آرای دو باره دو سپاه برای جنگ.....
۱۸۱.....	عقب نشینی شبانه معاویه و گریختن به دمشق.....
۱۸۵.....	یاری خواستن معاویه از رومیان و جنگ علی (ع) با لشکر روم.....
۱۸۸.....	خطبه‌ی علی (ع) در دمشق و تعیین حاکمان مصر و دمشق و کوفه.....
۱۹۷.....	بخش دوم.....
۱۹۳.....	سیمای امام علی (ع) در منظومه و معجزات حضرت.....
۱۹۴.....	قضاوت شگفت علی (ع) میان دو زنگی.....
۲۰۸.....	آب جستن علی (ع) به اعجاز.....
۲۱۹.....	منابع.....

حماسه دینی

حماسه نوعی شعر وصفی است که مبتنی بر توصیف اعمال پهلوانی و مردانگی‌ها و افتخارات و بزرگی‌های قومی یا فردی باشد، به نحوی که مظاهر مختلف زندگی آن قوم و یا فرد را شامل شود. شعر حماسی به این دلیل از جالب‌ترین و ارزشمندترین انواع سخن منظوم به حساب می‌آید که به منزله آینه‌ای است که تصویر بزرگی‌ها، منش‌های نیک، سنت‌ها و پایبندی‌های اخلاقی آن ملت‌ها را در آن‌ها می‌توان مشاهده کرد (رزمجو، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۴).

حماسه‌سرایان، دو نوع آثار حماسی را در طی قرن‌ها در میان ملت‌های مختلف به وجود آورده‌اند: دسته‌ی اول، منظومه‌های حماسی طبیعی و ملی هستند که شاعر در آفرینش آن‌ها به ابداع توجهی ندارد؛ بلکه داستان‌های مدون شفاهی یا کتبی را با قدرت شاعرانه‌ی خویش بیان می‌کند مانند شاهنامه‌ی فردوسی که درباره‌ی ایران باستان و احوال حکومتی چهار سلسله‌ی ایرانی پیش از اسلام شامل پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان و ساسانیان است.

در مقابل این نوع حماسه، منظومه‌های حماسی مصنوع قرار دارند. این منظومه‌ها به پیروی از منظومه‌های حماسی طبیعی و ملی و با تکیه بر ابداعات و اندوخته‌های ذهنی شاعر سروده شده‌اند، یک بخش آن‌ها تقلیدهایی از شاهنامه است که البته هیچ کدام، نه از لحاظ کمال و نه از لحاظ کیفیت به پای منظومه‌های حماسی طبیعی و ملی نمی‌رسند و هر کدام از آن‌ها تنها پوشش‌دهنده‌ی بخشی از شاهنامه‌ی بزرگ هستند. بیشتر این منظومه‌ها به خاطر ارزش خاندان رستم در تاریخ ادبیات حماسی ایران درباره افراد این خاندان و بازگویی دلاوری‌ها و سلحشوری‌های آنان سروده شده است. از جمله این آثار می‌توان به آذر برزین‌نامه، بانو گشسپ‌نامه، فرامرزنامه، جهانگیرنامه و سام‌نامه اشاره کرد و در مقابل، آثاری هم به شرح دلاوری‌های دشمنان این خاندان و دودمان آن‌ها اختصاص دارد. بهمن‌نامه ایران‌شاه یکی از این حماسه‌هاست.

نوع دیگری از حماسه‌های مصنوع، حماسه‌های تاریخی- مذهبی هستند. چنان‌که از میانه‌ی سده‌ی پنجم با روی کار آمدن حکومت‌های ترک‌تبار غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی و پس از آن تأثیرهای نامطلوب حمله‌ی مغول، سرایش حماسه‌های ملی در ایران رو به زوال نهاد و به جای آن حماسه‌های مذهبی، تاریخی و جز آن رواج یافتند (ربیعان، ۱۳۸۱: ۵۳۸-۵۳۳).

برای نخستین بار ذبیح‌الله صفا برای حماسه‌های تاریخی مذهبی اصطلاح «حماسه‌های دینی» را به کار برد. «ممکن است موضوع حماسه‌ی تاریخی، زندگی یک یا چند تن از قهرمانان دینی باشد که با توجه به حقایق تاریخی یا با آمیزش وقایع تاریخی و مطالب داستانی به وجود آمده باشند. این منظومه‌ها که بر اثر

استادی و همچنین اعتقاد شدید دینی گویندگان آن‌ها ممکن است گاه بسیار دل‌انگیز و زیبا باشد، نیز اغلب دارای بسیاری از خصائص منظومه‌های حماسی است و از این جهت باید در شمار آثار ملل نام برده شود» (صفا، ۱۳۷۴: ۲۸).

پیدایش حماسه‌های دینی در ادبیات ایران صرفاً مربوط به بعد از شاهنامه نمی‌شود بلکه از سابقه‌ای طولانی برخوردار است. نمونه روشن آن «ارداویرافنامه» است. «ارداویرافنامه» یا «ارداویرافنامه» کتابی است که به ویژه به دنیای پس از مرگ و باورهای زرتشتیان در این مورد می‌پردازد. «ویراف» یا «ویراز» شخصیت اصلی، پس از نوشیدن می به معراج می‌رود و کتاب شرح مشاهدات وی در بهشت، برزخ و دوزخ است. هر چند گفته می‌شود اصل کتاب به زمان انوشیروان مربوط می‌شود، تألیف نهایی آن احتمالاً به قرن چهارم یا پنجم هجری بازمی‌گردد (عقیقی، ۱۳۷۲: ۳۶).

علی‌نامه: نخستین حماسه دینی

علی‌نامه منظومه حماسی مذهبی است که شاعری با تخلص ربیع آن را در قرن پنجم هجری سروده است. اطلاعات زیادی از سراینده آن در دست نیست، فقط به تصریح خود راوی در متن کتاب، متولد ۴۲۰ هجری است و این منظومه را در سن ۶۲ سالگی و در سال ۴۸۲ هجری به احتمال قریب به یقین در خراسان و شاید هم ناحیه بیهق، سروده است.

در پایان کتاب در مورد تاریخ نظم داستان گفته است:

چو آمد به سر نظم این سعد فال	دو و چارصد بود و هشتاد سال
گذشته بد از هجرت مصطفی	که بودش وصی پاک‌دین مرتضی
چو در ماه ذوالحجه طبع ربیع	بپرداخت از نظم این نو ربیع
(ربیع، ۱۳۸۹: ۵۰۱)	

در سرودن منظومه نیز به تصریح خودش از منابع نوشته شده توسط ابومخنف لوط بن عیسی، استفاده کرده است. البته گفته شود ابومخنف لوط بن یحیی آزدی راوی و مورخ مشهور قرن دوم است که امروزه بیشتر به روایاتش در باب واقعه‌ی کربلا شناخته می‌شود. کتابی با نام جمل از او نقل شده که ظاهراً به ما نرسیده است. ربیع تمام گفتارش در جنگ صفین را به ابومخنف اسناد می‌دهد و در جمل فقط یک‌بار از امام صادق علیه‌السلام نقلی می‌آورد و یک‌بار هم از ابن عباس، بنابراین می‌توان حدس زد که او هم کتاب جمل ابومخنف را در اختیار نداشته است (همان: مقدمه: بیست و چهار).

موضوع منظومه در مناقب و مغازی علی (ع)، امام اول شیعیان با ناکثین (اصحاب جنگ جمل) و قاسطین (اصحاب جنگ صفین) است. بعد از وفات پیامبر (ص)، قبایل عرب واقعه غدیر خم را نادیده گرفتند و با «ابوبکر» (عبدالله بن ابی قُحافه عثمان بن کعب) بیعت کردند. ابوبکر در جمادی الاخر سال سیزدهم هجری از دنیا رفت و قبل از مرگ وصیت کرد «عمر» (عمر بن الخطاب العدوی القرشی) جانشین او شود. عمر نیز قبل از مرگ تعیین جانشین را به شورا واگذار کرد، شورایی که عمر تعیین کرده بود، خلافت را به «عثمان» (عثمان بن عفان) داد. بدین ترتیب عثمان خلیفه شد. عثمان در سال ۳۵ هجری به مخالفانش کشته شد (ابن ابی الحدید، ۱۴۳۰، ج ۲: ۳۶۸). بعد از مرگ عثمان، با اصرار مردم، امام علی (ع) خلافت را پذیرفت؛ اما دشمنان حضرت از جمله بیعت شکنان طلحه و زبیر به همراهی عایشه جنگ جمل را آغاز کردند که در سال ۳۶ هجری اتفاق افتاد. این جنگ با پیروزی امام تمام شد، طلحه و زبیر کشته شدند و عایشه شکست خورد اما مخالفان در فاصله چند ماه بار دیگر به جنگ آمدند و جنگ صفین در شوال سال ۳۶ هجری، درست چهار ماه پس از جنگ جمل روی داد. در این جنگ با حيله‌ای که سپاه معاویه انجام داد، قرآن‌ها بر سر کردند و مسئله حکمیت را مطرح کردند، جنگ به نفع معاویه تمام شد اما نتوانست امام را از خلافت کنار بگذارد و ناچار عقب‌نشینی کرد. ربیع داستان زندگی امام از آغاز خلافت تا پایان جنگ صفین در دوازده مجلس سروده است. سراینده در نظر داشت که جنگ نهروان را هم بسراید که گویا فرصتی نیافته است، در پایان کتاب گفته است:

بگفتم من این قصه از راستان نبودم به جز راستی داستان
چنان چون شنیدستم از راویان بگفتم درستی کنون همچنان
سخن گویم از نهروان زین سپس اگر ماندَم زنده ایدون نفس
(همان: ۵۰۰)

این منظومه از دو جهت حائز اهمیت است «یکی آنکه هم‌اکنون نخستین حماسه مذهبی موجود در ایران شمرده شده و از جهت مباحث تاریخ ادبیات تازه است. تاکنون خاوران نامه ابن حسام (۸۳۰ هجری) اولین حماسه دینی شیعه قلمداد می‌شده اما انتشار علی‌نامه (۴۸۲ هجری) حدود ۴۰۰ سال بر سابقه حماسه‌سرایی شیعی افزوده است. دوم آن که زمان سرایش آن به زمان سرایش شاهنامه فردوسی نزدیک است و از اولین آثاری است که به تقلید از آن سروده شده. این امر بیانگر سرعت نفوذ شاهنامه از سویی و گسترش دامنه حماسه‌ای از زمینه ملی به زمینه مذهبی از سوی دیگر است» (حیدری، ۱۳۹۱، ۱۶۵).

منظومه علی‌نامه متعلق به قرن پنجم هجری است اما آشنایی اهل ادب با این کتاب در سال ۱۳۷۹ توسط مقاله محمدرضا شفیعی کدکنی صورت گرفت؛ شفیعی کدکنی در مقاله‌ای با عنوان «حماسه‌ای شیعی از قرن پنجم هجری» به معرفی نسخه و سراینده اثر پرداخته است. البته به گفته مصححان کتاب این منظومه را نخستین بار آقای احمد آتش در مجموعه زبان و ادبیات ترک معرفی کردند که مقاله‌ای بود درباره ۹۲ مجلد از نسخ خطی کتابخانه قونیه. این مقاله کوتاه را استاد عبدالرسول خیام پور در نشریه دانشکده ادبیات تبریز نیز ترجمه کردند اما این معرفی‌ها به فراموشی سپرده شد و آنچه بعد از حدود چهار دهه این اثر را بر دوباره بر سر زبان‌ها انداخت، مقاله استاد ارجمند دکتر شفیعی کدکنی بود که در سال ۱۳۷۹ چاپ شد (ربیع، ۱۳۸۹: مقدمه: نوزده).

انگیزه‌ی سرودن منظومه

ربیع، در بخش «دفتر اول حرب جمل» اهداف و انگیزه‌های خود را برای سرودن این اثر آورده است و در بخش‌های دیگر منظومه هر جا که اقتضای مطلب می‌کند، به اهدافش اشاره کرده است. مهم‌ترین انگیزه سرودن منظومه به گفته ربیع، عشق و علاقه به علی (ع) است و آن را به یکی از اشراف سادات عصر، به نام «علی بن طاهر عریضی» از سادات ناحیه تقدیم داشته است. بر این موضوع هم تأکید می‌کند که می‌خواهد برخلاف شاهنامه که دروغ و غیرواقعی است، حماسه‌ای واقعی و راستین بسراید.

از این قصه‌ها در که دارم نشان	کنم آن‌گهی گفته‌ها دُرُفشان
برون آورم نوبهاری بدیع	به ماه محرم به فصل ربیع
بهاری که تا نام حیدر بود	نسیمش ره فضل را در بود
یکی نوعروس آرم از نظم باز	که از جُنگ فرهنگ دارد جهاز
چو زیبانگاری به سیصد طراز	دل‌افروز چون نیکوان طراز
عروسی که دارد فراوان حلی	ز علم و ز شمشیر و زخم علی
عروسی کز اخبار حرب جمل	بخواند خبر در به در بی‌جلد
عروسی پسندیده خاص و عام	خرد کرده او را علی‌نامه نام
عروسی که گر شوی پسنددش	سر از مهر در مهر پیوندش

که آن شوش از آل پیغمبر است عز و فخر عالم گزین حیدر است
 قوام شرف سید ما کریم نظام وفا در سعادت مقیم
 علی بن طاهر مدار شرف که هست آن مطهر به طاهر خلف
 مر این قصه را این سراینده مرد ز مهر دل خود علی‌نامه کرد
 اگر چند شهنامه نغز و خوش است ز مغز دروغ است از آن دلکش است
 علی‌نامه خواند خداوند هوش ندارد خرد سوی شهنامه گوش
 دروغ است آن خوب و آراسته به طبع هواجوی کش خواسته
 من اندر علی‌نامه از روی لاف نخواهم که گویم سخن بر گزاف
 نگویم سخن جز که بر راستی به حاسد سپردم ره کاستی
 هوا را در آرم به زیر قدم به کام خرد بگذرم یک ندم
 بگویم که چون بود حرب جمل نگویم دروغ و ره مُفْتَعَل
 ز حال بدآموز و کین توختن بخواهم روان عدو سوختن
 بگویم همه قصه اکنون تمام چنان کش پسندد همه خاص و عام

درباره گزیده حاضر

گزیده حاضر در دو بخش تنظیم شده است، بخش اول مربوط به روایت جنگ جمل و جنگ صفین است و بخش دوم به صورت کوتاه مربوط به توصیف‌های شخصیت امام علی (ع) و معجزات امام در منظومه است. شرح ابیات براساس نسخه تصحیحی رضا بیات و ابوالفضل غلامی است و شماره ابیات نیز براساس آن نسخه آمده است. در شرح، تمامی ابیات معنی روان شده است.